

KONTEXTY OBNOVENÍ ŽÁNROU LAICKÉ KATOLICKÉ LITURGIKY V ČESKÝCH ZEMÍCH V POLOVINĚ 19. STOLETÍ*

M I C H A L S K L E N Á Ř

ABSTRACT

The Contexts of the Renewal of Lay Catholic Liturgics as a Genre in the First Half of the 19th century

The article demonstrates a broader context of the renewal of lay Catholic liturgics in the Czech lands in the first half of the 19th century. The first section is based on a contribution by Jan Horský and develops the theme of ‘the five phenomena of transformation’ in the long 19th century (1789–1914) with respect to general and Czech Church history. The phenomena of secularisation, re-Christianization, spiritualization, the disenchantment of the world and rationalisation are addressed here. The Roman Catholic Church searched for answers to these phenomena also with the aid of handbooks which were supposed to introduce laypersons to the basics of liturgics and related topics in an understandable way. The second section discovers theological connections of the publishing of liturgics handbooks within the *sensus fidei* concept. It distinguishes between the individual aspect (*sensus fidei fidelis*) and the ecclesial aspect (*sensus fidei fidelium*). The acceptance and high popularity of liturgics can be interpreted as a manifestation of the *sensus fidei*.

Key words

19th century; History of Theology; Czech Catholic Theology; Liturgics; History of Czech Catholic Liturgics

DOI: 10.14712/25363598.2017.8

* Článek vychází v rámci plnění projektu GA UK č. 1404214 *Obraz české liturgiky 17.–20. století. Vývoj a proměny české katolické liturgiky v české katolické literatuře (1607) 1780–1962*. Předložený příspěvek se zaměřuje na kontext oživení liturgických příruček, (1) napsaných původně v českém jazyce, (2) vzniklých v českých zemích či na historickém území země Koruny české, (3) určených laickému katolickému křesťanovi. Třemi uvedenými charakteristikami je určen myšlený korpus textů „žánru laické katolické liturgiky v českých zemích“, v textu ovšem sledujeme okolnosti jeho obnovení v polovině 19. století.

Od poloviny 19. století můžeme v českém katolickém prostředí sledovat oživení fenoménu, který se zde v několika publikacích poprvé objevil na přelomu 17. a 18. století a pak na více než století vymizel. Jedná se o liturgické příručky a následně učebnice, primárně určené pro široké vrstvy věřících, a proto psané v českém jazyce, jež měly srozumitelným způsobem seznamovat čtenáře se slavením liturgie, především mše svaté. Zmíněné seznámení spočívalo v lepší orientaci v bohoslužbě: laický křesťan měl na základě pohledu do presbytáře rozpoznat, v jaké části se mešní nebo jiná liturgie nachází, umět pojmenovat liturgické předměty a oděvy nebo se seznámit se svátostmi a svátostinami. Výklad byl propojen s obecnějšími částmi o církvi, zejména jejím hierarchickém zřízení a kultickém poslání.

Následující článek chce poukázat na některé kontexty vzniku laických liturgik, jejichž kontinuální řada v českém jazyce začíná v polovině 19. století.¹ Budeme postupovat ve třech krocích. (1) Nejprve poukážeme na pět zásadních procesů, jež ovlivnily charakter 19. století. (2) Poté se pokusíme nalézt projevy těchto změn v evropské společnosti a světové římskokatolické církvi, následně pak ve společnosti české a v české a moravské církevní provincii – nepokoušíme se přitom předložit vyčerpávající výčet, nýbrž prověřit funkčnost stanovených pojmů. (3) Nakonec pohovoříme o významných teologických konsekvencích procesů, pojednaných na makrosociální a národní úrovni. Všechny tři kroky mají vést k zodpovězení jedné otázky: „Proč se v polovině 19. století v českém katolickém prostředí znovu objevila a brzy získala oblibu laická příručka katolické liturgiky?“

1. Pět fenoménů změny

Jan Horský nabízí výčet pěti základních procesů, typických pro změny v dlouhém 19. století (1789–1914): fenomény sekularizace, rechristianizace, spiritualizace, odkouzlení světa a racionalizace.² Již při

---

¹ Výše zmíněné liturgické příručky pro laiky ze staršího období vznikly ve zcela jiném kontextu: v raně novověkých zemích Koruny české, zčásti procházejících postupnou rekatolizací, respektive zpožděnou katolickou reformou. Kontinuální liturgickou produkci s odlišným cílem i částí obsahu je třeba pojednat samostatně.

² Srov. Jan Horský. Novověká racionalizace a odkouzlení světa. Několik poznámek k možnosti pojednat proces kulturně-dějinné proměny. In: Martina Grečenková – Jiří Mikulec (ed.). *Církev a zrod moderní racionality: víra – pověra – vzdělanost – věda v raném novověku*. Praha: Historický ústav 2008, s. 31–53, zde s. 46–47. Viz též Jan

zběžném pohledu je zřejmé, že pojmy stojí ve vzájemné kontradikci: na jedné straně vidíme osvícenské ideály, směřující k moderní společnosti (sekularizace, odkouzlení světa, racionalizace), na druhé straně romantický důraz na víru a cit (rechristianizace, spiritualizace), spojený též s restauračním úsilím v některých zemích. Souběžná existence uvedených dějů vytvořila v evropském prostředí specifické milieu 19. století.⁵ Všechny uvedené procesy proběhly také v habsburské monarchii včetně českých zemí a kromě společenských změn měly v celém Starém světě také svoji církevně-dějinnou stránku.

Sekularizaci můžeme pro naše účely definovat jako mnohohrstevenatý proces projevující se jak „odcírkevňováním veřejného prostoru, tak privatizací náboženských přesvědčení, případně i ‚odnáboženšťováním‘ subjektivity, to znamená vyvazováním východiska života, zkušenosti a poznání z jejich předchozího náboženského zakotvení“.⁴ Úsilí o rechristianizaci lze definovat pozitivním i negativním způsobem: spočívalo v šíření i upevňování víry, zároveň také ve snaze zmírnit antiklerikální napětí, ústící nakonec do odmítání religiozity jako takové s odkazem na pokrok.⁵ Spiritualizace byla propojena s romantismem a cílenou snahou o přimknutí se k něčemu, co člověka přesahuje.⁶ Odkouzlení světa provází novověké myšlení, opouštějící binární opozici „posvátné – profánní“ ve smyslu konce jejího všeobecného přijímání

Horský. Zbožná, či bezbožná doba? Poznámky ke snahám vystihnout náboženský ráz epochy. *Církevní dějiny* 6 (2010), s. 101–108. Jan Horský. *Teorie a narace: k noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje*. Praha: Argo 2015, s. 137–151. Jan Horský. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním: úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha: Argo 2009, s. 182–220.

⁵ K přelomu 18. a 19. století viz stručnou charakteristiku Michael Rapport. *Evropa v devatenáctém století*. Praha: Vyšehrad 2011, s. 15–21.

⁴ Miloš Havelka. Ke dvěma intencím procesu sekularizace v 19. a 20. století. *Lidé města* 3 (2009), s. 441–462, zde s. 443. [15. 10. 2016] http://www.lidemesta.cz/assets/media/files/11-2009-3/LM_3_09_Havelka.pdf. Viz též Miloš Havelka. Sekularizace, odkouzlení světa a „pluralizace náboženskosti“. *Sociologický časopis* 2 (2013), s. 221–240, zejm. s. 231–237. [15. 10. 2016] http://sreview.soc.cas.cz/uploads/1b8bb18cb5d2915cc0ba93543b9f3f4dabfee5a_15-2-03Havelka15.indd.pdf.

⁵ Srov. Zdeněk R. Nešpor. „Necírkevní náboženství“ a antiklerikální hnutí. In: Zdeněk R. Nešpor a kol. *Náboženství v 19. století: nejčirkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Scriptorium 2010, s. 261–282.

⁶ „Dalo by se říct, že to, co jako romantismus označujeme, je rozekláno mezi dvě neslučitelné polohy: na jedné straně je to individualismus, touha vysmeknout se ze všech tradičních vázaností, na druhé straně naopak touha splynout s jakýmsi všeobjímajícím rodným živlem, ať už sociálním, přírodním nebo kosmickým.“ Vladimír Svatoň. *Román v souvislostech času. Úvahy o srovnávací literární vědě*. Praha: Malvern 2009, s. 296–297.

nebo alespoň respektu.⁷ Racionalizace s procesem odkouzlování těsně souvisela, protože její podstatou je sociální úsilí záměrně hledající neefektivnější prostředky k dosahování cílů.⁸

2. Kontext obecných a obecných církevních dějin

Raně novověká vlna konfesionalizace vytvořila v Evropě konfesně vyhraněné monarchie. V těchto státech se od konce 18. století začaly v různé míře projevat revoluční, nacionalistické a sjednotitelské tendence. Sekularizace a rechristianizace měly taktéž odlišné formy, v zásadě se ale vždy jednalo o ambivalentní vztah mezi církví a státem. Velká část církevních elit usilovala v rámci restaurace o návrat společnosti před revolucí ve Francii, o obnovu řádu. Vždyť revoluce probíhající roku 1789 ve Francii měla vůbec poprvé v dějinách ryze protikřesťanský charakter.⁹ Právě ve zkušenosti s revolucí na území první dcery církve, s následnými revolucemi a s novými nároky státu je třeba hledat první důvody dlouhodobě odmítavého postoje Říma k jakýmkoliv společenským změnám a naopak snahu o restauraci ve spojení s konfesně katolickými monarchiemi.

Léta 1775 až 1958 – tedy období od začátku pontifikátu Pia VI. do úmrtí Pia XII., přičemž radikálnější postoje papežství lze spatřovat od roku 1846, kdy na Petrův stolec nastoupil Pius IX. – se v církevních

---

⁷ Viz např. obecněji zaměřené pasáže Daniela Tinková. Profanace posvátna a odkouzlování světa: rouhačství a svatokrádež mezi „magickým světem“ tradiční Evropy a na prahu občanské společnosti. *Lidé města* 12 (2005), s. 15–48. [15. 10. 2016] <http://lidemesta.cz/archiv/cisla/5-2005-12/profanace-posvatna-a-odkouzlovani-sveta.-rouhacstvi-a-svatokradez-mezi-%E2%80%9Emagickym-svetem%E2%80%9C-tradicni-evropy-a-na-prahu-obcanske-spolecnosti.html>.

⁸ Výrok Maxe Webera, o něhož se úvaha Jana Horského v řadě ohledů opírá: „Byrokratická racionalizace [...] činí zásadní převrat technickými prostředky [...] z vnějšku: nejprve změni materiální a sociální řády, a jejich prostřednictvím lidi tím, že změni podmínky adaptace a možná i příležitosti pro adaptaci, prostřednictvím racionálního určení prostředků a cílů.“ Max Weber. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Totowa, NJ: Bedminster Press 1968, s. 1156 a 1161. Překlad citová včetně odkazu na anglický překlad díla Maxe Webera převzat z Martina Pechová. Max Weber: myslitel a politik. *Sociologický časopis* 4 (2001), s. 463–471, zde s. 466. [15. 10. 2016] http://sreview.soc.cas.cz/uploads/05ef751021ac0e7d96581c5bb7a8a6e987dd8069_137_463PECHO.pdf.

⁹ Srov. František X. Halas. *Fenomén Vatikán: idea, dějiny a současnost papežství, diplomacie Svatého stolce, české země a Vatikán*. 2. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2015, s. 258–259. Viz též František X. Halas. Sekularizace v Evropě od osvícenství po dnešek. In: Jiří Hanuš (ed.). *Vznik státu jako proces sekularizace: diskuse nad studií Ernsta-Wolfganga Böckenfördeho*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 41–65, zejm. s. 54–58.

dějninách označují jako piánská epocha.¹⁰ Církev se svými nároky se náhle ocitla bok po boku jiným institucím, vznášejícím své požadavky, nezřídka velmi odlišné od křesťanských. Státní zřízení útvarů – jehož vládci, a v tom lze spatřovat silnou kontinuitní linii s osvícenským a absolutistickým státem, cíleně mířili k podřízenému postavení církve – se začalo pozvolna měnit na konstituční a liberální monarchie či republiky,¹¹ později vystřídáné laickými státy.¹²

Římskokatolická církev reagovala na sekularizaci, odkouzlení světa a racionalizaci důrazem na rechristianizaci (nebo pokračujícím úsilím o evangelizaci v misijních územích) a spiritualizaci. Důvodem těchto reakcí byla ztráta dosavadního postavení, vědomí o změně dosavadního řádu v Evropě: „Přes své konfesionální rozrůznění platilo křesťanské náboženství až do konce 18. století, do doby osvícenství, za bezkonkurenční výkladový systém, přijímaný obyvatelstvem a sankcionovaný autoritami, který nebyl nikým vážně zpochybňován. Svým rozsahem si náboženství nenárokovalo jen vlastní svět víry. Jako na legitimační základně, resp. na výkladovém systému světa na ní rovněž stál stát a společenská koexistence; náboženství bylo také nerozlučně spjato s vědou a vzděláním.“¹³ Autority západní církve odmítaly odsunutí náboženství do zmíněného světa víry, tedy do soukromí jednotlivých osob, a rezignaci na přesah katolického křesťanství pro společnost.

Odmítavý a odsuzující postoj západní církve vůči některým myšlenkovým směrům lze dobře doložit řadou magisteriálních textů, mezi nimiž zaujímá zvláštní místo *Sylabus moderních omylů* papeže Pia IX. (1864). V rámci narůstajícího zájmu a naléhavosti sociální otázky vydal Lev XIII. encykliku *Rerum novarum* (1891), která mimo jiné kritizovala jak vyhraněný socialismus,¹⁴ tak extrémní

¹⁰ Viz např. Tomáš Petráček. *Sylabus omylů piánské církve*. Církev, hereze a II. vatikánský koncil. *Salve* 4 (2015), s. 11–32.

¹¹ Srov. René Rémond. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: Lidové noviny 2003, s. 93–104.

¹² K označení laický stát viz recenze Vojtěch Novotný. Poznámky k pojmu „laický stát“. *Mezinárodní katolická revue Communio* 3 (2002), s. 303–309.

¹³ Richard van Dülmen. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) III*. Praha: Argo 2006, s. 136.

¹⁴ „Socialisté tedy tím, že chtějí jmění jednotlivců převést na společnost, zhoršují postavení všech dělníků, protože tím, že je zbavují možnosti ukládat mzdu, olupují je o naději a možnost, že by si mohli rozmnožit rodinný majetek a zlepšit své postavení.“ Lev XIII. *Rerum novarum*. Encyklika papeže Lva XIII. o dělnické otázce z 15. května 1891. In: *Sociální encykliky (1891–1991)*. Praha: Zvon 1996, s. 19–56, zde s. 27.

kapitalismus.¹⁵ *Rerum novarum* představuje příklad iniciativní nabídky vlastního řešení konkrétních otázek ze strany církve, bývá označována za první sociální encykliku a rok 1891 za vznik sociálního učení církve, byť se jedná o letopočet spíše symbolický, vymežující novou etapu v dějinách sociální nauky.¹⁶ Vedle textů manifestovala římskokatolická církev svou pevnou pozici také kupříkladu v oblasti vizuálního kódu, stabilního až do doby po II. vatikánském koncilu. V 19. století došlo k dotvoření, ale také dalšímu rozvoji symbolických a reprezentačních forem posvěcených služebníků, zvláště nejvyšše postavených a zejména mimo slavení liturgie.¹⁷

Jistou míru souznění našel katolicismus v nově nastupujícím romantismu. Základní spojnice mezi křesťanstvím a romantismem, jež vedla k větší spiritualizaci náboženského života, spočívala ve shodě na kritickém přístupu k osvícenství včetně revolučních excesů a změn řádu a zároveň v odvolávání se tradici.¹⁸ Tento postoj se projevoval jak na úrovni magisteria, kde se římskokatolická církev bránila nastávajícím proměnám světa, tak ve sféře farní pastorace i osobního života z víry. Příkladem vyjádření nejvyšší úrovně může být vedle již zmíněných papežských dokumentů i dogmatická konstituce I. vatikánského koncilu o katolické víře *Dei Filius* z 24. dubna 1870. Zde se při výkladu o vztahu rozumu a víry opět, tradičně a explicitně, hovoří o dvojitě řádu poznání, přičemž rozum osvícený vírou poznává tajemství kromě vztahu k poslednímu cíli člověka na základě analogie. Analogická úvaha tudíž vede od věcí našeho světa, poznávaných přirozeně, k věcem Božím, poznávaným nadpřirozeně.¹⁹ V oblasti života katolických křesťanů – kupříkladu těch, kteří přišli do nově vznikajících průmyslových aglomerací velkých měst se zcela novými fenomény jako kolek-

¹⁵ „Povinnosti týkající se majetných a zaměstnavatelů: nesmějí považovat dělníky za otroky; je spravedlivé, aby měli v úctě jejich lidskou důstojnost, která je křesťanstvím povznesena na ještě vyšší stupeň.“ Tamtéž, s. 35.

¹⁶ Viz Petr Štica. Pojetí státu v sociálním učení katolické církve. In: Karel Sládek a kol. *Monoteistická náboženství a stát*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2009, s. 227–244, zejm. s. 231–234.

¹⁷ Viz Radek Martinek. Nad knížaty a králi? Změna vizuálního obrazu papežství po II. vatikánském koncilu. *Salve* 4 (2013), s. 85–102, zejm. s. 85–86. Dále viz např. John Abel Nainfa. *Costume of prelates of the Catholic church according to roman etiquette*. 1th ed. Baltimore – New York: John Murphy company publishers 1909.

¹⁸ Srov. Philippe Boutry. Kněz. In: Francois Furet. *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1995, s. 185–210, zejm. s. 191–195.

¹⁹ Srov. Dogmatická konstituce o katolické víře *Dei Filius*. In: *Dokumenty I. vatikánského koncilu*. Praha: Krystal OP 2006, s. 61–82, zejm. s. 75. Srov. též Tomáš Machula. Víra a Boží existence v konstituci Dei Filius. In: tamtéž, s. 32–38, zejm. s. 33.

tivní bydlení nebo volný čas -,²⁰ byl pak patrný silný důraz na citovost v prožívání víry a tradice se zde projevila v ožívování barokních forem v liturgii i mimo její slavení. Citová stránka neobarokní paraliturgické zbožnosti se již neopírala o typicky barokní emoční náboj, protože byla projevem nově nastupujícího romantismu.²¹

3. Kontext českých a českých církevních dějin

Zásadní rozdíl mezi 30. a 40. lety 19. století v českých zemích spatřuje Jiří Štaif v rozdílných strategiích, s jejichž využitím se představitelé české, „obezřetné“, elity snažili z českého etnika, především z jeho středních vrstev, konstruovat český národ. Zatímco 30. léta charakterizují zejména nové aktivity společenského a kulturního vyžití (včetně české literatury), ve 40. letech se vývoj posunul dále směrem k nabídce „hledání a osvojování si nových občanských identit na bázi hodnot českého nacionalismu“.²² Aniž bychom se zde pouštěli do podrobného zdůvodnění včetně analýzy postojů českého politického katolicismu, nabízí se zde možnost propojit české národní obrození a fázi jeho postupného přerodu směrem k vypjatému nacionalismu se sekularizačním paradigmatickým. Sekularizace se, stručně vyjádřeno, projevila také v tom, „že emancipující se česká společnost, která se snažila čelit germanizačním tendencím a obnovovala svou národní identitu, se velmi záhy formovala především na nacionálně-liberálních principech ve vědomé polemice s římskokatolickou církví, která byla částečně chápána jako součást germanizačního tlaku uvnitř rakouské monarchie“.²³ K tomuto negativnímu vymezení (patrnějším po roce 1918) přispělo také to, že stejně jako jinde v Evropě církev opouštěla nebo se

²⁰ Ke změnám evropské a české společnosti navázaným na procesy spojené s industrializací a zánikem malých struktur viz Pavel Bělina, Jiří Kaše, Jan P. Kučera. *České země v evropských dějinách III. 1756–1918*. Praha, Litomyšl: Paseka 2006, s. 123–131.

²¹ František X. Halas poukazuje ještě na jeden důsledek rozvoje romantismu a jeho kultury v oblasti vzdělávání a intelektuálním prostředí obecně: „K přátelštějšímu pohledu evropských intelektuálních elit na hlavu katolické církve a na tuto církev vůbec přispěl nástup romantismu, který ve svém nadšení pro středověk začal mít smysl pro hodnoty, jimiž osvěcenství pohrdalo. Romantikům se proto doba, kdy papež byl hlavou nerozděleného křesťanského světa, přestala jevit jako věk barbarství. A aspoň někteří z nich vyvodili ze svého porozumění pro kulturu středověku i náboženské důsledky.“ František X. Halas. *Fenomén Vatikán*, s. 272.

²² Jiří Štaif. *Obezřetná elita: česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*. Praha: Dokořán 2005, s. 112–117, zde s. 112.

²³ Petr Fiala. *Laboratoř sekularizace. Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti: český případ*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, s. 28.

vůči ní vymezovala část elit – právě zde je možné hledat jeden z kořenů cizosti katolického elementu v českém prostředí.²⁴ Situaci českých zemí v 19. století nelze interpretovat jako jasný a jednoznačný odklon od náboženské praxe, zaznamenané jsou i opačné vývojové tendence,²⁵ sekularizace ale zůstává určujícím rámcem 19. věku.

Ačkoliv bylo katolické křesťanství nadále faktickým i proklamativním základem podunajské monarchie, v soustátí pod vládou Habsburků spojeno s konzervativním vládním etatismem a jeho příslušníci tvořili většinu obyvatelstva zemí Koruny české, katolická církev postupně ztrácela svá privilegia.²⁶ Prošla totiž dvěma ze tří fází státem řízené sekularizace, spojené s odkouzlením světa a racionalizací, jak je popsal René Rémond – odstraněním náboženské diskriminace, dezetablováním státní církve a odlukou a laicizací (třetí se výrazněji projevila po roce 1918).²⁷ Legální existenci dalších tří křesťanských denominací připustil již v roce 1781 Toleranční patent Josefa II. Další zásadní změny přineslo období po pádu absolutismu: v roce 1861 byla Protestantským patentem zrušena omezení pro fungování těchto nekatolických církevních společenství.²⁸ Májové zákony z roku 1868 pak znamenaly konec závaznosti kanonického práva pro stát v oblasti manželství, pokles vlivu katolické církve ve školství a plné zrovnoprávnění nekatolíků s římskými katolíky.²⁹

²⁴ Srov. Tomáš Petráček. *Sekularizace a katolicismus v českých zemích: specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*. Ostrava: Moravapress 2013, s. 60. [13. 10. 2016] <http://transkulturnikomunikace.cz/novinka/116/sekularizace-a-katolicismus?filter=Publications>. Dále srov. poznámky k napjatému vztahu mezi římskokatolickou církví a rakouským, resp. rakousko-uherským státem ve druhé polovině 19. století, který nelze hodnotit jako bezproblémovou jednotu oltáře a trůnu, Dominik Duka, Martin Leschinger. *V duchu pravdy*. Ústí nad Orlicí: Flétna 2008, s. 66–67.

²⁵ Srov. Tomáš W. Pavlíček. Konverze na cestě k moderní době: proměny náboženství, motivy konvertitů a lokální náboženské změny v Čechách druhé poloviny 19. století. In: Miloš Havelka a kol. *Víra, kultura a společnost: náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2012, s. 211–259.

²⁶ Srov. Pavel Bělina – Milan Hlavačka – Daniela Tinková. *Velké dějiny zemí Koruny české XIa. 1792–1860*. Praha, Litomyšl: Paseka 2013, s. 224–250.

²⁷ Srov. René Rémond. *Náboženství a společnost v Evropě*, s. 150–165.

²⁸ „Evangelíci augsburského i helvetského vyznání mají právo záležitosti své církevní samostatně pořádati, spravovati a řídití.“ Císařský patent ze dne 8. dubna 1861, č. 41 ř. z., § 1. [13. 10. 2016] <http://spep.prf.cuni.cz/lex/41-1861.htm>.

²⁹ K ucelenějšímu pohledu na vývoj v letech 1848–1874 viz Jiří Georgiev. Mezi svéprávností a poručnictvím: k postavení církví v Habsburské monarchii druhé poloviny 19. století. In: Zdeněk Hojda – Roman Prahl (ed.). *Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.-9. března 2002*. Praha: KLP – Koniasch Latin Press 2003, s. 169–185.

Při hledání důvodů opětovného vydávání liturgických příruček pro laiky nám mohou pomoci i dějiny české literatury, protože procesy odkouzlování světa a racionalizace se velmi jasně projeví ve vzniku konfesně „katolické“ literatury v českém jazyce. Po zavedení povinné školní docházky postupně stoupal počet gramotných osob a navýšení počtu potenciálních čtenářů (kteří si nyní četli potichu v soukromí, nikoliv nahlas ve větším množství posluchačů) měl za následek rozvoj knižního trhu jako celku. V rámci něho vznikla jako samostatná část katolická literatura, přičemž „specifická ‚katolická literatura‘, odlišná od ‚literatury vůbec‘, je možná a myslitelná až ve světě, který přestává být [konfesně] katolickým“.⁵⁰ Autor citátu v návaznosti na Eduarda Wintera⁵¹ popisuje tři modely vztahu církve a státu: představitelé katolického reformismu usilovali o nalezení konsensu se státní mocí, katolická restaurace se vyznačovala odmítáním takových snah a katolická romantika byla spojena s osobami mimo římskokatolickou církev.⁵²

Přestože laické liturgiky nenáleží do oblasti krásné literatury, o níž pojednává práce Martina C. Putny, můžeme je charakterizovat jako žánr na pomezí katolického reformismu a restaurace. Pisatelé příruček byli kněží, absolventi ryze osvícenského typu výuky pastorální teologie, do níž liturgika náležela, a představitelé osvícenského způsobu vzdělávání duchovenstva vůbec.⁵³ Modelové čtenáře publikací ovšem představovali laičtí věřící, kteří se v nich neseznamovali pouze s bohoslužbou, ale i s tématy návaznými, především eklesiologickými, se základem v představování hierarchického zřízení církve.

Rechristianizaci⁵⁴ a zejména spiritualizaci duchovního života katolických laiků dobře ilustrují proměny lidové zbožnosti. V průběhu 19. století totiž došlo k rozvoji liturgické vědy určené kléru (např. v rámci

⁵⁰ Martin C. Putna. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*. Praha: Torst 1998, s. 35. Srov. též Martin C. Putna. *Religiozita v 19. století: zbožnost nezbožných*. In: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (ed.). *Bůh a bohové*, s. 9–16, zejm. úvodní charakteristika období na s. 9–10.

⁵¹ Viz Eduard Winter. *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*. Praha: Jelinek 1945.

⁵² Srov. Martin C. Putna. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*, s. 35–38.

⁵³ Viz např. Tomáš Petráček. *Proměna role duchovenstva v liberálním státu. Stát a kněží, kněží a stát: proměny vztahu katolického kléru a státu v Evropě 19. a 20. století*. In: Karel Sládek a kol. *Křesťanství a islám v liberálním státu: výzvy tradice a současnosti*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2011, s. 151–168, zejm. s. 157–160.

⁵⁴ K úspěšně dokončenému procesu rekatolizace, respektive opoždění katolické reformy zemí Koruny české, zvláště Čech, viz David Václavík. *Náboženství a moderní česká společnost*. Praha: Grada 2010, s. 55–65, zejm. s. 56–58.

vzniklého Časopisu katolického duchovenstva) i lidové zbožnosti. Ve druhém případě se jednalo jak o oživení nebo rozšíření starších, barokních forem duchovního života, tak o prvky nové. Spiritualita laických věřících se znovu nebo ve větší míře začala realizovat v pobožnostech křížové cesty, k Nejsvětějšímu Srdci Ježíšovu, v procesích a poutích, modlitbě růžence a Anděl Páně, nově byly ze zahraniční po roce 1840 přejaty mariánské pobožnosti májové,⁵⁵ objevovala se i společná recitace večerních chval. Vedle uvedených a dalších projevů paraliturgické zbožnosti laických křesťanů hrál v českém prostředí tradičně významnou úlohu lidový zpěv, doprovázející slavení liturgie. V souvislosti s výrazným nárůstem spolkové činnosti nejen v české společnosti⁵⁶ a v návaznosti na synody v české a moravské provincii byly zakládány či obnovovány také náboženské a katolické pěvecké spolky, náboženská bratrstva a třetí řády, což mělo přímý vliv na život ve farnostech.⁵⁷ A jestliže jsme pasáže z obecných církevních dějin zakončili poukazem na jeden z důrazů I. vatikánského koncilu, pak je třeba vedle jiných nosných témat (např. zájem o východní křesťanství,⁵⁸ cyrilometodějského hnutí⁵⁹) uvažovat i nad významem synod místních církví v českých zemích. Ve druhé polovině 19. století totiž v souvislosti se změněným postavením římskokatolické církve

⁵⁵ Srov. Bohumil Zlámal. *Příručka českých církevních dějin VI. Doba probuzenského katolicismu: 1848–1918*. Olomouc: Matice cyrilometodějská 2009, s. 121–129. Srov. též charakteristiku údobí v názvu publikace.

⁵⁶ Mezi koncem 18. století a revolučním rokem 1848 (1849) došlo ještě k jedné zásadní změně – ve výše zmíněných, nacionalisticky laděných snahách Čechů o emancipaci přestali výraznějším způsobem figurovat katoličtí kněží. Viz Josef Hronek. *Kněz v českém národním obrození*. Praha: Československá akciová tiskárna 1924. Jiří Rak. České národní hnutí a katolická církev před březnem 1848. In: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (ed.). *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international 2010, s. 53–59. Jiří Rak. Dělníci na vinici Páně nebo na roli národní. In: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (ed.). *Bůh a bohové*, s. 128–138.

⁵⁷ Srov. Kongregace pro bohoslužbu a svátosti. *Direktář o lidové zbožnosti a liturgii. Směrnice a zásady*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2007, čl. 45. Pro český kontext viz řadu příspěvků v opakovaně zmiňovaném sborníku Zdeněk Hojda – Roman Prahel (ed.). *Bůh a bohové*.

⁵⁸ Viz např. Pavel Ambros. *Svoboda k alternativám: kontinuita a diskontinuita křesťanských tradic*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma 2009, s. 551–708 a 774nn. Viz též pasáže o duchovní obrodě v souvislosti s exercičním hnutím a působení Tovaryšstva Ježíšova směrem dovnitř římskokatolické církve. Tamtéž, s. 463–484.

⁵⁹ Z řady prací v kontextu předloženého textu viz např. studie diskutující s dalšími příspěvky k tématu Jiří Hanuš. Nahé jsou všechny národy bez knih: cyrilometodějský přelom 19. a 20. století jako příklad náboženské kultury. In: Miloš Havelka a kol. *Víra, kultura a společnost*, s. 167–188.

v habsburské monarchii došlo ke vzniku biskupské konference a po uzavření konkordátu (1855) k obnovení sněmů místních církví.⁴⁰

Vedle výše naznačené paraliturgické zbožnosti se pozornost soustředila i na vlastní slavení posvátné liturgie a vzdělávání obyvatelstva v ní. „Kultura romantismu“ se projevila také v oblasti křesťanského kultu, a to v tištěné formě „průvodců a příruček k liturgii“,⁴¹ později též překladů mešních textů nebo dvojjazyčných misálků. Celá škála projevů lidové zbožnosti náleží do oblasti *sensus fidei* – „jedná se o ‚katolickou moudrost lidu‘, která se vyjadřuje mnoha rozličnými způsoby,“⁴² a touto poznámkou se otevírá cesta k teologickým konsekvencím obnovení žánru katolických liturgik.

4. Teologické konsekvence – *sensus fidei*

Členové církve, subjektu v dějinách, se zásadním způsobem odlišují od příslušnosti k jiným subjektům tím, že aktivně a rozdílným způsobem participují na památce Ježíše Krista a zároveň očekávají *parusii*:⁴³ „Památka a očekávání propůjčují Božímu lidu přesnou specifikaci, neboť mu dávají identitu v dějinách, která ho svou vlastní strukturou za všech okolností chrání před rozptýlením a anonymitou.“⁴⁴ Konkrétním, smysly zachytitelným projevem této křesťanské identity je *sensus fidei*, nadpřirozený smysl věřícího či věřících pro víru, k jehož významné reflexi došlo právě v 19. století.⁴⁵

Přestože pojem krize lze vztáhnout v podstatě na celé dějiny církve, Francouzská revoluce zahájila určitou novou etapu s jinými formami

⁴⁰ Stručně k synodnímu procesu v českých zemích v 19. století a k pražské provinční synodě v roce 1860 srov. Miloš Raban. *Sněm české katolické církve: obnova synodalitý*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 71–73 a 74–81. K celkové charakteristice a též k pražské provinční synodě v roce 1860 dále srov. Tomáš Petráček. *Sekularizace a katolicismus v českých zemích*, s. 32–34 a 37–42.

⁴¹ Kongregace pro bohoslužbu a svátosti. *Direktář o lidové zbožnosti a liturgii*, čl. 45.

⁴² Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei v životě církve*. Praha: Krystal OP 2015, čl. 107.

⁴³ Srov. Vybraná témata z eklesiologie. In: *Dokumenty MTK věnované eklesiologii a svátostem do roku 1995 a dokument PBK Jednota a rozličnost v církvi*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2011, s. 135–186, zde s. 146. Viz též Kongregace pro nauku víry. *Instrukce Donum veritatis o církevním povolání teologa*. Olomouc: Matice cyrilometodějská 1999, čl. 35 a 39.

⁴⁴ Vybraná témata z eklesiologie. In: *Dokumenty MTK věnované eklesiologii a svátostem do roku 1995 a dokument PBK Jednota a rozličnost v církvi*, s. 146.

⁴⁵ Srov. Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 34–40. Dále srov. čl. 61 a 62. Pro širší kontext viz Rosino Gibellini. *Teologické směry 20. století*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2011, s. 128–156.

ohrožení.⁴⁶ Procesy sekularizace, rechristianizace, spiritualizace, odkouzlení světa a racionalizace, kterými jsme s Janem Horským charakterizovali 19. století, se snaží poukázat především na novost nastalé situace. Právě v ní se může projevit prorocký rys *sensus fidei*: „Díky *sensus fidei* a za podpory nadpřirozené opatrnosti, jíž člověka vybavuje Duch svatý, je věřící v nových historických a kulturních kontextech schopen vnímat, jaké prostředky mohou být vhodnější k vydávání svědectví o pravdě Ježíše Krista a jak s tím uvádět do souladu své jednání.“⁴⁷

Sensus fidei navíc nelze omezovat pouze na přijímání konkrétní nauky víry, protože zahrnuje taktéž konkrétní prvky křesťanské praxe.⁴⁸ Příkladem takové křesťanské praxe mohou být liturgické příručky zahrnující jak mešní knížky a misálky (tedy knihy používané během slavení liturgie a sloužící k přípravě na příslušné slavení), tak učebnice liturgiky (tedy knihy uvádějící v rámci výuky náboženství do liturgického konání církve). Kupříkladu Antonín Vojtěch Hnojek (1799–1866) zakončil druhé vydání svého liturgického katechismu v roce 1855 spojením obou zmíněných rovin a připojením výše uvedené milosti: „Naše celé živobytí není, leč putování k městu Božímu, totiž do vlasti naší nebeské. To aby se nám šťastně povedlo, pomáhají nám nemálo svaté obřady církve katolické, o kterýchž v této knížce byla řeč. Avšak potřebí jest k tomu vlastního přičinění. Toto vlastní naše potřebné a povinné přičinění záleží v tom: dobře seznámiti se s rozumem obřadů svatých, pozorně a pobožně jim obcovati, co do sebe zahrnují

⁴⁶ Srov. Tomáš Petráček. *Adaptace, rezistence, rezignace. Církev, společnost a změna v novověkých dějinách*. Ostrava: Moravapress 2013, s. 76–83. Autor se staví k reakci církve na pojednávané změny výrazně kriticky.

⁴⁷ Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei v životě církve*, čl. 6. Stálá aktuálnost naznačeného rozměru je patrná kupříkladu z motu proprio, jímž papež Benedikt XVI. 11. října 2011 vyhlásil Rok víry: „Rád bych při této šťastné příležitosti vyzval své spolubratry biskupy z celého světa, aby se v tomto čase duchovní milosti, kterou nám Bůh nabízí k připomenutí cenného daru víry, sjednotili s Petrovým nástupcem. Chceme tento rok oslavit důstojně a plodně. Bude proto třeba zintenzivnit reflexi nad tématem víry a pomoci tak všem, kteří věří v Krista, aby vědomě a pevně přilnuli k evangeliu, zvláště v době hlubokých změn, jimiž dnes lidstvo prochází. Budeme mít příležitost vyznat svou víru ve zmrtvýchvstalého Pána v katedrálách a kostelech celého světa, ve svých domovech a rodinách, aby každý člověk pocítil silnou potřebu lépe poznávat odvěkou víru a předávat ji budoucím generacím.“ Apoštolský list papeže Benedikta XVI. *Porta fidei* daný „motu proprio“ k vyhlášení Roku víry. *Acta České biskupské konference* 7 (2012). Praha: Česká biskupská konference 2012, s. 8–20, zde s. 13. [13. 10. 2016] http://www.cirkev.cz/Media/ContentItems/294_00294/acta-cbk-207-2012.pdf.

⁴⁸ Srov. Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 3.

neb k čemu pobízejí, k osvětě a nápravě své pilně užívati, ke všemu pokorně prosíce Pána Boha za milost Jeho. Tak-li učiníme, budeme dokonalí služebníci jeho.“⁴⁹

4.1 *Sensus fidei fidelis a laické liturgiky*

Smysl věřícího pro víru má individuální charakter – jedná se o „schopnost věřícího správně rozlišovat v oblasti víry“.⁵⁰ Smysl věřícího pro víru tedy přímo „vyplývá z teologální ctnosti víry“⁵¹ a vedle vztahu k učení a praxi a rozlišování podstatných obsahů kázání umožňuje *sensus fidei* každému věřícímu „nacházet a uskutečňovat ve specifickém historickém a kulturním kontextu odpovídající formu svědectví o Ježíši Kristu“.⁵² Zde se ukazuje vhodnost rozlišování a nutnost neoddělování dvou aspektů *sensus fidei*, protože dochází k „vazbě“ mezi praxí víry na straně jedné a porozuměním jejímu obsahu na straně druhé, a tím se některé doposud implicitní aspekty katolické víry zdůrazňují a stávají explicitními.⁵³ Křesťan je pak spontánním teologem, který vědomě používá intelekt či oko či cit víry, *sensus fidei*.⁵⁴ Pravdivost starobylého rčení, že církev věří tak, jak se modlí (*lex orandi – lex credendi*),⁵⁵ se velmi jasně projevuje také v případě laických liturgik. Obnovený knižní žánr totiž ukazuje na způsob prožívání víry.

Ve specifickém historickém a kulturním kontextu 19. století spočívala v oblasti liturgického slavení odpovídající forma svědectví o Ježíši Kristu v důrazu na potřebnost a smysluplnost tohoto slavení, především na mše svaté. Proto se v daném období setkáváme nejen s velkým množstvím modlitebních knížek, rozvíjejících osobní zbožnost a náležitých do spirituální teologie, ale také s liturgickými příručkami v českém jazyce. Liturgiky měly věřícího připravit na slavení nebo jej slavením provázet, vždy ovšem poskytovat o liturgii církve poučení.

⁴⁹ (Sic!) Antonín Vojtěch Hnojek. *Katechismus o svatých obřadech církve katolické*. 2. vyd. Praha: Bedřich Rohlíček 1855, s. 224–225.

⁵⁰ Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 3.

⁵¹ Tamtéž, čl. 56. Srov. *Katechismus katolické církve*. Praha: Zvon 1995, čl. 153, 1814–1815. Viz též Joseph Ratzinger – Benedikt XVI. *Úvod do křesťanství*. 1. úplné vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2007, s. 45–49, zejm. s. 48.

⁵² Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 60.

⁵³ Srov. tamtéž, čl. 65.

⁵⁴ Srov. Dominik Duka. *Úvod do teologie*. Praha: Krystal OP 1998, č. 44.

⁵⁵ Srov. *Katechismus katolické církve*, čl. 1124. Citovaný článek přímo propojuje koncept *lex orandi – lex credendi* s liturgií církve. Uvedený článek katechismu uzavírá: „Liturgie je ustavujícím prvkem svaté a živé tradice.“

Protože kult církve je záležitostí veřejnou, nelze osobní informovanost a účast oddělit od vlastního shromáždění církve.

4.2 *Sensus fidei fidelium a laické liturgiky*

Smysl věřících pro víru má všeobecný charakter – jedná se o „smysl pro víru církve jako celku“,⁵⁶ tedy pro soulad učení nebo praxe s apoštolskou tradicí. Vztah mezi učitelským úřadem a *sensus fidei fidelium* se zvláštním způsobem projevuje při slavení liturgie, „kde se jedinečným způsobem vzájemně prolíná jednání věřících a pastýřů v jediném těle se zaměřením k jedinému cíli: vzdávat chválu a slávu Bohu“,⁵⁷ především liturgie eucharistické.⁵⁸

Vzhledem k výše zmíněnému rozvoji paraliturgické zbožnosti v 19. století ve formě neobarokní zbožnosti lidové je třeba se ještě krátce zastavit u tématu propojení *sensus fidei fidelium* s lidovou zbožností. Laičtí katoličtí křesťané mohou svoji víru vyjadřovat různými způsoby, a to včetně projevů paraliturgické zbožnosti. Když papež Pavel VI. v apoštolské exhortaci *Evangelii nuntiandi* z roku 1975 stanovil ekleziální kritéria *sensus fidei*,⁵⁹ jasně vedle pevného spojení s církví deklaroval: „Lid má své zvláštní cesty, jimiž hledá Boha a vyjadřuje svou víru.“⁶⁰ Vyvrcholení ale nacházejí všechny takové úctyhodné pro-

⁵⁶ Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 5.

⁵⁷ Tamtéž, čl. 75. „Věřící nejsou pouze pasivními adresáty toho, co učí hierarchie a co vyjadřují teologové. Laiici jsou ve skutečnosti živými a aktivními subjekty v rámci církve.“ Tamtéž, čl. 67. K recepci ze strany věřících viz čl. 78.

⁵⁸ Když papež Benedikt XVI. pojednává o viditelnosti Boha, poukazuje na jeho působení v dějinách spásy a pokračuje tématem blízkosti: „V dějinách lásky, které vypravuje Bible, nám Bůh vychází v ústrety, snaží se nás získat, a to až do Poslední večeře, až k Srdci probodenému na kříži, až ke zjevení Vzkříšeného, až k velkým dílům, skrze něž prostřednictvím jednání apoštolů vedl putování rodící se církve. Také v následujících dějinách církve nebyl Pán nepřítomen. Vychází nám stále znovu v ústrety skrze lidi, v nichž je patrný; skrze své slovo, ve svátostech, především pak v eucharistii. Při liturgii církve, v její modlitbě, v živé komunitě věřících zakoušíme Boží lásku, vnímáme jeho přítomnost a učíme se ji tímto způsobem také uznávat v naší každodennosti.“ Benedikt XVI. *Encyklika Deus caritas est nejvyššího pontifika Benedikta XVI. Bůh je láska*. 5. vyd. Praha: Paulínky 2006, čl. 17.

⁵⁹ Papež nabídl čtyři kritéria jakožto okruhy ekleziálnosti církevních komunit v návaznosti na předchozí jednání synody. Jedná se o (1) čerpání z Božího slova, (2) odmítnutí ideologizace, (3) udržování pevného spojení s partikulární a univerzální církví, vlastními pastýři i magisteriem, (4) misijního ducha. Srov. Pavel VI. *Evangelii nuntiandi. Apoštolská exhortace Pavla VI. Hlásání evangelia* z 8. prosince 1975. 2. opr. vyd. Praha: Zvon 1996, čl. 58. Dokument Mezinárodní teologické komise z roku 2014 aplikuje ekleziální kritéria komunit na oblast lidové zbožnosti. Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 112.

⁶⁰ Tamtéž, čl. 48.

jevy osobní zbožnosti, jež tvoří katolickou moudrost lidu,⁶¹ ve slavení liturgie, obzvláště mše svaté.

Příručky liturgiky, české knihy pro laiky z pera kněží, se tak z tohoto pohledu jeví jako nástroj propojení osobní zbožnosti (zbožně slyšet mši svatou, tj. být poučeně přítomen slavení a chápat výrazy, které se k němu používají) s církví slavící, tedy se společenstvím věřících, církví, která slaví liturgii směřující k Bohu Otci skrze Ježíše Krista v Duchu svatém. Církev se v těchto publikacích ukazuje jako *societas perfecta*: má všechny vlastnosti společnosti a jejím důležitým posláním je konat veřejný kult. Z tohoto důvodu a kvůli vybavení základními argumenty vůči kritikům církve příručky obsahují uvedení do hierarchického zřízení církve, jež se projevuje také v liturgii. Věřící byli vedeni k tomu, aby bezpečně rozpoznali fázi slavení, chápali jeho význam nebo dokázali odlišit jednotlivé posvěcené služebníky podle jejich oděvů a služeb. V kontextu radikálních společenských změn byla laickým katolickým křesťanům doslova dána do ruky kniha, která se měla stát úvodem do liturgického slavení církve a potažmo základních ekleziologických témat vůbec, průvodcem a pomůckou k lepšímu proniknutí do slavených tajemství, konaných církví, mimo niž není spásy.

Závěr

Jan Horský nabízí pět výrazů pro vystižení fenoménů, které určovaly dlouhé 19. století (1789–1914): sekularizace, rechristianizace, spiritualizace, odkouzlení světa a racionalizace. Uvedené proměny měly vliv jak na společnost, tak na církvev. Zatímco v případě sociálních změn se poukazuje na posuny v oblasti uspořádání státu, vzorců jednání nebo na průmyslovou revoluci a ideu pokroku, v případě římskokatolické církve se 19. století překrývá s podstatnou částí piánské epochy (1775–1958). Charakterizovala ji zejména dlouhodobá a jasná rezistence západní církve vůči novým myšlenkám, šířícím se v různé míře a podobách po Francouzské revoluci Evropou.

Výše uvedené fenomény lze chápat jako rámce, výzvy tehdejší doby, s nimiž se musela vyrovnávat také římskokatolická církvev. Reakci lze pojednat shora se zdůrazněním historických momentů (jednoznačné vymezování pozic, úsilí o restauraci a návrat před rok 1789 v oblasti

⁶¹ Srov. tamtéž, čl. 108.

vztahů mezi církví a státem a jejím postavením ve společnosti), tak zdola s poukazem na momenty teologické. Zvolený koncept *sensus fidei* je možné chápat jako součást teologické odpovědi na výzvy dlouhého 19. století (1789–1914), protože umožňuje „nacházet a uskutečňovat ve specifickém historickém a kulturním kontextu odpovídající formu svědectví o Ježíši Kristu“.⁶²

Na úvodní otázku „Proč se v polovině 19. století v českém katolickém prostředí znovu objevila a brzy získala oblibu laická příručka katolické liturgiky?“ odpovídá článek ve dvou krocích. V první části textu jsme sledovali významné společenské změny, spojené s pěti faktory, nabízenými Janem Horským. K obnovení žánru katolických liturgik v českém jazyce došlo v době vyhraněného postoje římskokatolické církve vůči výše naznačeným posunům a příručky se tak staly dalším, specializovaným nástrojem poučení a později i aktivizace lidu. Obsahově odpovídaly na všechny zásadní výzvy: proti sekularizaci, odkouzlení světa a racionalizaci stavěly pevnou hierarchickou strukturu katolické církve v čele s papežem, jejíž příslušníci mohou konat posvátnou liturgii. Do bohoslužby (v centru stála liturgie mešní) uváděly pomocí výkladu liturgických úkonů i podporou paraliturgické zbožnosti a podporovaly tak rechristianizaci a spiritualizaci římskokatolického prostředí se snahou o přesah působení na společnost jako celek; později vznikly i dvojjazyčné misálky. Příručka katolické liturgiky v českých zemích vystupuje zároveň jako projev nově definované „katolické literatury“, v prostředí liberálně chápané národní ideje, tématu prosazovaného politicky i kulturně, ve školství, vědě a umění.

Druhá část příspěvku se od historiografických kategorií posouvá do oblasti teologie. K popsané rovině historické a sociální, kde římskokatolická církev nutně potřebovala najít nástroje pro svoji odpověď na sekularizační a další tendence 19. století, přistupuje ryze teologická rovina: zavedení a zejména rozšíření a oblibu laických liturgik v českém jazyce je možné interpretovat jako projev *sensus fidei*. Věřící přijetím nově nabízené knihy správně rozlišili pozitivní přínos znovuobjeveného prvku křesťanské praxe (individuální rovina – *sensus fidei fidelis*) a zároveň propojili osobní zbožnost, prožívanou při liturgii i během nejrůznějších neobarokních projevů lidové zbožnosti, s hlubším proniknutím do tajemství kultického poslání církve, především mše svaté (ekleziální rovina – *sensus fidei fidelium*). Nejednalo se samozřejmě

---

⁶² Mezinárodní teologická komise. *Sensus fidei*, čl. 60.

o automatický proces: liturgiky nabízely možnost seznámení s liturgickým slavením církve a možnost účastnit se jej poučeněji.

Hugh McLeod, a tím můžeme doplnit Jana Horského, načrtl pět „cest ke spáse“ v 19. století: náboženskou, politickou, vědeckou, estetickou a spiritualistickou.⁶⁵ Římskokatolická církev usilovala i v 19. století o to, aby legitimní a běžnou cestou ke spáse (a to ke spáse skutečné v Ježíši Kristu, Hugh McLeod zde používá termín také jako metaforu) zůstala možnost náboženská. Laické liturgiky – příručky, učebnice, misálky, určené laickým katolickým křesťanům, a proto psané v národním jazyce – měly i v českých zemích od druhé poloviny 19. století přispívat k tomu, aby co nejdříve přijímaným nástrojem spásy zůstávala římskokatolická církev. V atmosféře odmítání nových fenoménů nebo hnutí a zároveň v kultuře romantismu a rozvíjení starších forem religiozity byl věřícím nabídnut typ publikace, který nejen přiváděl k poučenějšímu slavení posvátné liturgie, nýbrž předkládal také ekleziologický koncept s nárokem stabilnější identifikace s římskokatolickou církví a jejím (lépe chápaným) kultem.

Ústav pro studium totalitních režimů

Siwiewcova 2

130 00 Praha 3

e-mail: michal.sklenar@ustrcr.cz

⁶⁵ „V druhé polovině devatenáctého století se nenáboženské světové názory přestaly omezovat na malé skupiny elit a staly se možnou volbou pro široké masy lidu. Podobně jako starší podoby víry i tyto nové světonázory nabízely cestu ke spáse – model spokojeného života, důstojnosti a sebenaplnění pro jednotlivce a cestu pokroku pro lidstvo.“ Hugh McLeod. *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 175–189, zde s. 176. Pro širší evropský kontext pojednávaných témat viz též tamtéž, s. 81–83, 153–172, 199–211, 253–260 a 296–315.